

Kamiel Stevaux

HISTORISCHE BIJDRAGEN OVER SINT-TRUIDEN EN OMGEVING

OPGEDRAGEN AAN

Kamiel STEVAUX

Geschied- en Oudheidkundige Kring van
Sint-Truiden
2006

HISTORISCHE BIJDRAGEN
OVER SINT-TRUIDEN
EN OMGEVING

5

RG

2142
C
33

.RG-Antw

Genealogiarum want dit werd opgestart voor de nieuwkomers terwijl hij reeds was binnengetreten. Wanneer hij in 1677 het schilderij bestelde, was hij al meer dan 45 jaar geprofeest monnik en had hij reeds een respectabele ouderdom bereikt. Het *Necrologium* van de abdij waarin zijn sterfdag, 15 maart, zonder jaartal wordt herdacht geeft een opsomming van zijn functies en titels: *monachus professus, sacerdos, novitiorum magister et supprior hujus loci*.¹⁹

De schilderijen zijn niet gesigeneerd en de maker is onbekend. De beide heiligen zijn vrij statisch geportretteerd en er is een wanverhouding tussen het kleine hoofd en de zware mantel die de lichaamsvormen verbergt. Kwalitatief beter geschilderd zijn de halfnaakte barokke engeltjes. Zij geven volume aan de vlakke uitvoering.

Het is niet bekend wanneer en hoe de schilderijen in Velm terechtgekomen zijn. De inventaris van de ornamenten en meubels van de kerk in Velm, gedateerd 28 december 1828, vermeldt onder post XV *Beelden, Schilderijen en andere versiersels* twee schilderijen, namelijk de H. Trudo en de H. Barbara. De inventaris van 2 juli 1837 maakt melding van acht schilderijen, waaronder de hier besproken doeken; ook een schilderij van de H. Remigius wordt vermeld; wellicht was dit nu verdwenen werk eveneens een opdracht van een abt of monnik met dezelfde voornaam uit de abdij van Sint-Truiden.²⁰

Een verlucht handschrift met het *Speculum peccatoris* van Dionysius de Kartuizer in het bezit van de Provinciale Bibliotheek Limburg

Karel VERHELST

Inleiding

Kamiel Stevaux heeft van 1959 tot 1981 gewerkt in de Provinciale Bibliotheek van Limburg te Hasselt. In dit artikel behandelen we een 16de-eeuws handschrift dat in zijn tijd aangekocht is voor deze instelling. Het bevat de tekst van een Latijns traktaatje van Dionysius de Kartuizer met als titel *Speculum peccatoris per modum dialogi*. Vertaald in het Nederlands luidt dit: *Een spiegel voor de zondaar in de vorm van een dialoog*. Over dit handschrift is tot nu toe nog niets gepubliceerd. Door de aandacht van andere onderzoekers erop te vestigen hopen we metertijd meer erover te weten te komen¹.

Dionysius de Kartuizer

Dionysius Van Leeuwen werd in 1402 of 1403 geboren te Rijkkel. Hij volgde onderwijs te Sint-Truiden, waarschijnlijk aan de abdijschool, en bezocht vanaf zijn dertiende jaar de stadsschool van de Broeders van het Gemene Leven te Zwolle. Daarna wilde hij intreden in een kartuizerklooster. Hij bood zich aan te Zelem en te Roermond, maar telkens werd hij afgewezen omdat hij de minimumleeftijd van twintig jaar nog niet bereikt had. Hij ging daarom in 1421 studeren aan de universiteit van Keulen, waar hij in 1424 magister in de artes werd. In datzelfde jaar werd hij aanvaard in het Roermondse kartuizerklooster. Hier zou hij zich tijdens zijn verdere leven toeleggen op bidden, lezen en vooral schrijven. Dionysius schreef ongeveer tweehonderd werken over theologie en aanverwante onderwerpen en was hiermee één van de vruchtbaarste auteurs uit de middeleeuwen. In 1466 werd hij benoemd tot prior van het pas gestichte kartuizerklooster bij 's-Hertogenbosch. Maar dit bleek een te grote opgave en in 1469 keerde hij naar Roermond terug, waar hij op 12 maart 1471 overleed².

¹ Ik dank de heer Raf Van Laere voor zijn scherpziende opmerkingen tijdens het onderzoek van dit handschrift.

² In 2002 herdacht Heemkring Rijkkel de zeshonderdste verjaardag van de geboorte van Dionysius de Kartuizer. Van 9 tot en met 17 november 2002 hield hij een tentoonstelling van afbeeldingen en zestiende-eeuwse drukken van Dionysius. De catalogus van deze tentoonstelling is uitgegeven in een brochure voor een breed publiek: *Dionysius Van Leeuwen de kartuizer. 1402-2002*, [Rijkkel] 2002, 36 p. Hierin bevindt zich ook de tekst van de lezing die prof. Dr. Peter Nissen van de Radboud Universiteit Nijmegen op 9 november 2002 gaf over het leven van Dionysius.

¹⁹ Geprofeest monnik, priester, novicenmeester en supprior van deze plaats; J. LAMB-RECHTS, *op.cit.*, p. 80.

²⁰ Hasselt, Rijksarchief, Velm, kerk, oud regime, nummer 1; nieuw regime, nummer 28. De abdij kende twee abten met de voornaam Remigius, namelijk Remigius Watzon (1607-1612) en Remigius Mottard (1780-1789). Ik wens Jo Van Mechelen te danken voor het verschaffen van informatie en voor zijn gewaardeerde opmerkingen en aanvullingen.

Titelbladzijde van het handschrift met het *Speculum peccatoris* van Dionysius de Kartuiser in het bezit van de Provinciale Bibliotheek Limburg (foto: Robin Reynders, Provincie Limburg)

De Kartuizers en het apostolaat van het geschreven woord

De kartuizerorde werd in 1084 opgericht door de heilige Bruno van Keulen. De kartuizers leven als kluizenaars in gemeenschap. Zij hebben elk een eigen kluis waarin zij in eenzaamheid bidden, werken, eten en slapen. Zij komen enkel samen om te bidden in de kerk en om op zon- en feestdagen een maaltijd te nuttigen. Maar ook dan geldt een spreekverbod, dat uitsluitend tijdens de wekelijkse wandeling en de zondagse recreatie doorbroken wordt.

Door haar uiterste eenzaamheid, soberheid en regelvastheid is de kartuizerorde een van de strengste beschouwende orden. Zij genoot daarom tijdens de 14de en 15de eeuw, toen de kloostertucht in de meeste andere orden verslaptte, een groot aanzien. Vooral in de Nederlanden en het Rijnland traden vele, vaak universitair gevormde zonen uit de burgerij tot de orde toe.

Omdat de kartuizermonnik gebonden was aan eenzaamheid en zwijgen, kon hij enkel door schrijven bijdragen tot de *reformatio* of hervorming van de wereld. Schrijven beschouwde hij overigens als een vorm van handenarbeid. Dit verklaart de grote productiviteit van vele monniken en Dionysius is hiervan een schoolvoorbeeld.

Het *Speculum peccatoris*

Het *Speculum peccatoris* behoort tot de groep van morele traktaten die Dionysius richtte tot allerlei bevolkingsgroepen. In een eenvoudige taal en gedachtegang geeft hij praktische raad met het oog op de zelfheiliging van de individuele gelovige. In het *Speculum peccatoris* richt Dionysius zich tot jongeren die in zonde leven. Hij doet dit in de vorm van een dialoog tussen een oude en een jonge man. De oude man houdt de jonge man een spiegel voor. Hij spoort hem aan om niet te wachten met berouw te tonen voor zijn zonden. Hij wijst hem op de grote gevaren van de zonde, waarbij hij vooral waarschuwt voor overspel, begeerte, ambitie en ijdelheid. Hij moedigt hem aan om zich te bekeren en de weg van het heil te bewandelen. Tenslotte legt hij de jonge man uit hoe hij zijn bekering moet beginnen, volharden en voltooiën.

Verspreiding in handschrift en druk

Dionysius schreef al zijn werken eigenhandig. Ze werden eerst in de eigen kring van de kartuizers gekopieerd, maar al spoedig ook daarbuiten. Toen in de tweede helft van de 15de eeuw de boekdrukkunst opgang maakte, vonden in de eerste plaats zijn kortere werken de weg naar de pers. Het *Speculum peccatoris* werd reeds in 1473 gedrukt door Dirk Martens en was het eerste gedrukte werk in de Nederlanden. Het zou het vaakst gedrukte werk van Dionysius worden. De boekdrukkunst verdrong nog niet onmiddellijk het kopiëren met de hand, zeker niet in de kloosters. Minstens nog tot het midden van de 16de eeuw bleef men handschriften in groten getale voortbrengen. Het hier besproken handschrift is hiervan een mooi voorbeeld.

Het handschrift met het *Speculum peccatoris*

Het handschrift wijkt enigszins af van de andere handschriften met werken van Dionysius. Waar deze laatste meestal in een gotisch schrift zijn opgesteld, onversierd zijn en een sobere band hebben, is dit handschrift in een humanistische

letter geschreven, gedecoreerd en voorzien van een verzorgd blind gestempeld bandje. Dit wijst erop dat het wellicht buiten het kartuizermidden tot stand gekomen is. Wij schuiven de hypothese naar voren dat de huidige vorm van het handschrift in twee fasen tot stand is gekomen. In een eerste fase heeft een kopiïst de tekst neergeschreven in een staande humanistische letter, waarbij hij rode letters gebruikt heeft om de tekst te structureren. Op de eerste bladzijde heeft hij ruimte vrijgehouden voor een versierde initiaal, die hijzelf of een miniaturist achteraf geschilderd heeft. Wie de kopiïst of zijn opdrachtgever waren, weten we voorlopig niet. Afgaande op de humanistische letter en de stijl van de initiaal dateren we deze eerste fase in de 16de eeuw, mogelijk in de eerste helft. In de tweede fase heeft een andere miniaturist een randversiering aangebracht rond de bladspiegel van de titelpagina. Hij heeft deze wat onhandige randversiering voorzien van een slordige omlijnning, waarbij hij eveneens de initiaal omlind heeft. Weer weten we niet wie deze verluchter geweest is. Maar de stijl van de randversiering, die tot de Gent-Brugse School behoort, wijst erop dat ze wellicht van de tweede helft van de 16de eeuw dateert. Waarschijnlijk werkte de verluchter in opdracht van een nieuwe eigenaar. Het wapenschild in de rechterbenedenhoek van de randversiering kan een aanwijzing geven over de identiteit van deze laatste. Spijtig genoeg is het omwille van de slechte leesbaarheid voorlopig nog niet thuis te brengen. Het is ook mogelijk dat het achteraf is aangebracht, zodat het toebehoort aan weer eens een nieuwe eigenaar. Of de band in de eerste fase of in de tweede fase rond het handschrift is aangebracht, is niet uit te maken.

Verdere verspreiding van de werken van Dionysius de Kartuiser

Echte bekendheid verwierf Dionysius pas door toedoen van de kartuizers van Keulen. Zij gaven tussen 1530 en 1559 een groot deel van zijn werken uit. Zij zagen hierin een wapen in de strijd tegen de opkomende reformatie. Dionysius, hoewel geen oorspronkelijk denker, bood immers een toegankelijke samenvatting van de ganse Middeleeuwse theologie. Ook in latere eeuwen bleef Dionysius succes kennen. Ten tijde van de heropleving van de scholastiek aan het einde van de 19de eeuw gaven de kartuizers van Montreuil tussen 1896 en 1935 zijn gehele werk uit in 44 lijvige boekdelen. Ook tijdens de laatste decennia nog is er belangstelling voor het werk van Dionysius, getuige de academische titels die in het buitenland over hem uitgegeven worden.

Literatuur

Een bondige inleiding over Dionysius de Kartuiser en zijn werk is: K. SENDEN, *Dionysius (van Rijkel of van Leeuwen), kartuizermunnik en geestelijk schrijver*, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 10, Brussel 1983, p. 147-152. Uitvoerige uitleg is te vinden in: D. WASSERMAN, *Dionysius der Kartäuser. Einführung in Werk und Gedankenwelt*, (*Analecta Cartusiana*, 133), Salzburg, 1996. Voor de verzamelde werken verwijzen we naar: DIONYSIUS CARTHUSIANUS, *Opera omnia*, 42 dln., Montreuil-Doornik-Parkminster, 1896-1935. Een inventaris van de handschriften is: K. EMERY, *Dionysii Cartusienensis Opera selecta*, 1: *Bibliotheca manuscripta*, (*Corpus christianorum. Continuatio mediaevalis*, 121-121A), 2 dln., Turnhout, 1991. Een voorbeeld van een recente publicatie is: DENIS THE CARTUSIAN, (vert. I.M. NÍ RIAIN), *Spiritual Writings. Contemplation, Meditation, Prayer, The Fountain of light and the paths of life, Monastic profession, Exhortation to novices*, Dublin, 2005.

Beschrijving van het handschrift

Bewaarplaats

Provinciale Bibliotheek Limburg, Oud Fonds, zonder nummer.

Boekblok

71 perkamenten bladen (8 IV, III +1). Signaturen a tot i. Reclamen op alle katernen, behalve de tweede en zevende katern, waarvan de reclamen wellicht afgesneden zijn bij het binden. Bladen ca. 197 x 130 mm. Bladspiegel 127/132 x 70/75 mm met inkt links en rechts vertikaal afgelijnd over het hele blad. De liniëring is niet meer zichtbaar, tenzij op het laatste blad, waar ze met inkt is uitgevoerd. 1 kolom van 16 regels. Foliëring rechtsboven in potlood wellicht uit de 20de eeuw.

Schrift

Eén hand. Zwarte staande humanistische letter, wellicht uit de eerste helft van de 16de eeuw. Structurering van de tekst door rode letters voor de titel van het tractaat (is tevens de titel van het inleidende artikel), de titels van de daaropvolgende 11 artikels (met voor de artikels 2 tot en met 11 ook een lombarde van 2 regels hoog) en slotte de namen van de dialogerende personen.

Decoratie

Decoratie uitsluitend op de titelbladzijde. Het inleidende artikel heeft een paarse initiaal van 4 regels hoog die met rankwerk is versierd en met zilver opgehoogd. Bruinrode achtergrond met gouden stippels en gevat in een gouden lijnkader. Deze initiaal is gelijktijdig met de rest van de tekst ontstaan.

Naderhand is een randversiering rondom de bladspiegel van de titelbladzijde aangebracht: twee lijnkaders van zwarte inkt met een miniatuur ertussen. Tegen een gouden achtergrond veelkleurige bloemen met daarop drie vlinders en een ander insect. In de rechterbenedenhoek een voorlopig onbekend wapenschildje: in zilver (?) een schuinbalk geblokt van 3 stukken van sabel en 3 stukken van zilver (?) beladen met een kruis van keel. Mogelijk ook te lezen als: in zilver (?) een schuinbalk van sabel beladen met drie schildjes van zilver (?) elk overladen met een kruis van keel. Mogelijk is dit wapenschild achteraf aangebracht over een ander wapenschild of over een bloem heen. Miniatuur in de stijl van de Gent-Brugse school en wellicht uit de tweede helft van de 16de eeuw. Gelijktijdig met het aanbrengen van de randversiering werd ook de initiaal voorzien van een lijnkader van zwarte inkt.

Boekband

16de-eeuwse bruine lederen band over kartonnen platkernen. Voor- en achterplat blindgestempeld en ingedeeld in twee in elkaar passende kaders van elk 3 lijnen. Tussen beide kaders in is een keten van ruiten aangebracht door middel van een blokstempeltje met een lengte van 3 ruiten. Binnen de ruiten een hele bloem en erbuiten halve bloemen. Het binnenste kader is door middel van een drievoudige lijn opgedeeld in opstaande ruiten die opgevuld zijn met een handgestempelde eikel. De rug telt 4 dubbele ribben. De velden tussen de ribben dragen een opstaande rechthoek uit 1 lijn. Het rugveld aan de kop vertoont een sint-andrieskruis uit een dubbele lijn, mogelijk gevat in een kader. Het rugveld aan de staart is wellicht ook versierd met een sint-andrieskruis. Voor- en achterplat vertonen aan kop en staart een enkel gat en aan de kant van de voorsnede tweemaal een dubbel gat waar oorspronkelijk wellicht metalen sluitingen bevestigd waren. De band is in de 19de of 20de eeuw gerestaureerd waarbij het leder aan kop en staart van de rug en eveneens in de kneep van het voorlaatste rugveld vernieuwd is. Tegelijkertijd werden tegen voor- en achterplat 3 papieren schutbladen ge-

kleefd bestaande uit een dubbelblad en een enkelblad. Eén blad van het dubbelblad is tegen het plat gekleefd en dient dus als dekblad. Het tweede blad van het dubbelblad en het enkelblad dienen als vrije schutbladen. Het eerste vrije schutblad achteraan vertoont een watermerk bestaande uit de letters *GF*. Bij de restauratie werd het boekblok opnieuw gebonden want de sneden zijn niet meer vlak.

Geschiedenis

Randaantekeningen tot en met de tweede katern in twee verschillende handen in een lopend gotisch schrift uit de 16de eeuw. Boven de randversiering van de titelpagina staat de leuze *Ut migraturus habita* (17de-18de eeuw?).

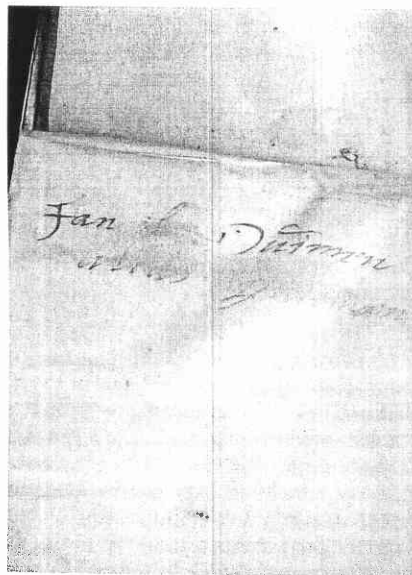
Eigendomsmerk in inkt *Jan f. Duimen alias [?u??maen]* op f. 71 r° (17de eeuw?), papieren ex-libris *Ex bibliotheca J.W. Six* op voordeksblad (20ste-eeuw?, = J. W. Six de Vromant), plaatskenmerk in potlood *mieb (mbte) S3 33-99* (19de eeuw?), plaatskenmerk in potlood *alenu* (20ste eeuw?), inventarisnummer in potlood 59-2540 (= Provinciale Bibliotheek van de Provincie Limburg, 1959).

Inhoud

Speculum peccatoris per modum Dyalogi editum per religiosissimu[m] viru[m] Dionysium Rikel Ordinis Carthusien[is] ac sacre theologie professoris. Ingedeeld in 12 artikels: een inleidend artikel en de artikels genummerd 1 tot en met 11.

Voorplat van het handschrift met het *Speculum peccatoris* van Dionysius de Kartuizer in het bezit van de Provinciale Bibliotheek Limburg (foto: Robin Reynders, Provincie Limburg)

Eigendomsmerk in inkt *Jan f. Duimen alias [?u??maen]* op f. 71 r° van het handschrift met het *Speculum peccatoris* van Dionysius de Kartuizer in het bezit van de Provinciale Bibliotheek Limburg (foto: Robin Reynders, Provincie Limburg)

De Sint-Eucheriuskapel van Brustem tussen verleden en toekomst

Pieter VERHEYDEN

De Sint-Eucheriuskapel, gelegen op het Kapelhof te Brustem, oogt sinds de restauratie (1874-1880) door architect August Van Assche neo-romaans. Tijdens de laatste restauratiewerken die in 2004 werden afgerond, kreeg deze bedevaartskapel een fikse opknappbeurt en gaf onverwacht enkele van haar geheimen prijs. Eén en ander wordt in dit artikel toegelicht.

Geschiedenis van de St-Eucheriuskapel

De kapel heeft een lange geschiedenis, als één van de drie bedevaartsoorden in de eredienst van de Drie Gezusters. Deze bedevaarten worden tot op heden ondernomen met het oog op het bezweren van lijfelijke 'kwellingen' zoals maagziekten, hoofdpijn en koorts.

Vooraf gedurende de maand mei wordt de kapel als bedevaartsoord bezocht. De eredienst is gewijd aan de Heilige Bertilia van Maroeuil (Mareuil, Malroux), waarvan het miraculeus beeld in de kapel wordt vereerd. Het houten beeld van de Heilige Bertilia dateert vermoedelijk uit de 2de helft van de 18de eeuw en is voorzien van polychrome beschildering, maar hierover later meer.

'Tres Matres'

De eredienst van de Drie Gezusters is volgens de overlevering in oorsprong heidens. In de Keltische cultus speelden de godinnen van de vruchtbaarheid, de 'tres matres' of de Matronae een centrale rol in de vruchtbaarheid van natuur en mens en bij de geboorte van kinderen. Deze cultus ontwikkelde zich in Brustem, zoals op vele andere plaatsen, in de nabijheid van een bron omwille van de aanwezigheid van *aquae salutaris*, geneeskrachtig water.

Rond 600 na Christus werden de heidense erediensten, onder impuls van paus Gregorius de Grote (590-604), door de eerste missionarissen gekerstend. Zoals vele heidense cultusgebouwen kregen lokale gebruiken een *interpretatio christiana* in deze massale bekeringsgolf. Zo ook gebeurde in deze streken. In plaats van de drie heidense godinnen werden heiligen het onderwerp van eredienst in de drie dorpen Rijkel, Zepperen en Brustem. Op deze plaatsen worden respectievelijk de H. Eutropia (Rijkel, + ca. 470 na Chr.), de H. Geneveva (Zepperen, + ca. 512 na Chr.) en de H. Bertilia (Brustem, + ca. 678 na Chr.) tot op heden vereerd. De H. Bertilia van Maroeuil (van adel) bouwde, steeds volgens de overlevering, na de dood van haar echtgenoot een kerk en leefde als kluizenares in de buurt daarvan. '... Het oudste archiefstuk te Brustem aangaande den eredienst der H. Bertilia is een nota van den pastoor der parochie Henricus de Muntere, aangeteekend in 1699, waarin deze zegt: merk op dat in het schip dezer kapel een altaar ter eere van de H. Bertilia geplaatst is door één van mijn voor-